О.І. Черепніна, канд. екон. наук, доц.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА ЗНАНЬ ЯК ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

В статті розкриті сутність та основні напрями становлення і розвитку суспільства знань. Показано, що економіка суспільства знань – це інноваційна економіка, що забезпечує конкурентоспроможність на всіх її рівнях (індивідуальному, регіональному, національному, глобальному).

The article reveals the essence and main directions of formation and development of a knowledge society. Shown that public knowledge economy - an innovative economy that provides competitive at all levels (individual, regional, national, global).

Ключові слова: аграрне, індустріальне, постіндустріальне (інформаційне) суспільство, економіка знань, матеріальне і духовне виробництво, традиційні і новітні економічні ресурси, вартість, створена знаннями, економічна роль знань, конкурентоспроможність економіки.

Keywords: agrarian, industrial, postindustrial'ne (informative) society, economy of knowledges, financial and spiritual production, traditional and newest economic resources, cost, created knowledges, economic role of knowledges, competitiveness of economy.

Дослідження питань становлення і функціонування економіки знань перебуває у центрі уваги вітчизняних та зарубіжних науковців. Сучасні відомі учені Заходу Д. Белл, Ф. Махлуп, М. Портер, А. Тоффлер, М. Кастельс та інші ще у 70-ті рр. XX ст. започаткували основи економіки знань, а нині продовжують активно займатися цією наукової проблематикою. Добре відомі у цій галузі досліджень праці російських учених О. Динкіна, В. Іноземцева, Н. Іванової, В. Данилова, Г. Клейнера, В. Макарова, Б. Мільнера та багатьох інших. Серед вітчизняних науковців, що висвітлюють різноманітні проблеми суспільства знань в світі та Україні, відзначимо роботи В.М. Гейця, А.С. Гальчинського, В.П. Семиноженка, О.Г. Білоруса, Л.І. Федулової, А.А. Чухна та інших. У них наголошується на тому, що економіка знання – це сучасна інноваційна економіка, що ефективно використовує людський, інтелектуальний капітал. Коло питань, що їх досліджують провідні українські вчені у галузі економіки знань, досить широке і різноманітне. Разом з тим поняття суспільства знань є багатогранним, поки що достатньо чітко не сформованим, а підходи до його розкриття відзначаються різноманітністю, дискусійністю.

Мета статті полягає в обґрунтуванні базових понять економіки знань, визначенні її місця у загальноцивілізаційному розвитку людства, показі специфіки її становлення в Україні, розкритті її як основи забезпечення конкурентоспроможності на всіх рівнях.

Відповідно до ряду варіантів цивілізаційного підходу, зокрема теорій постіндустріалізму, людство у своєму соціально-економічному розвитку в цілому пройшло історичний етап аграрної економіки. У різних країнах сучасного світу воно

вступило у другий етап свого розвитку – індустріальної економіки. Проте ця економіка знаходиться на неоднакових стадіях, а саме ранньої, зрілої, високорозвинутої, відображаючи в своїй сукупності багатоманітність сучасного світового соціально-економічного поступу. Найрозвинутіші країни Заходу в останній третині XX ст. вступили у третій етап розвитку – постіндустріальної економіки, що, на нашу думку, перебуває на початковій стадії свого становлення та функціонування.

Водночас ряд учених, в основному неомарксистської орієнтації, взагалі заперечують існування постіндустріального суспільства. Відгукуючись на дискусію з цього приводу на сторінках російськомовного журналу «Економіст», професор О. Сухарєв зазначає: «Особливо цікаві критика концепції Д. Белла про так звану постіндустріальну економіку та обґрунтоване статистичним аналізом положення про те, що сектор послуг не вносить визначального вкладу у створюваний суспільний продукт. Зрозуміло, що жодної «постіндустріальної» економіки, як також і «інформаційної», просто не існує». На практиці існує високорозвинута індустріальна капіталістична система, що використовує досягнення електрифікації, автоматизації, електронізації виробництва» [4, 25]. Очевидно, що у даному випадку вчений неправомірно ставить у зв'язок падіння частки матеріального виробництва, насамперед сільського господарства та добувної промисловості у ВВП, радикальні зміни у секторній структурі високо розвинутої економіки, з відсутністю падіння загальної ролі матеріального виробництва.

На наш погляд, всі три великі історичні етапи розвитку людства аграрне, індустріальне та постіндустріальне суспільство з відповідними економіками становлять собою різні етапи послідовного зростання конкурентоспроможності економіки. Проте у сучасних умовах, коли у різних країнах світу, включаючи й Україну, має місце переплетіння до індустріалізму, індустріалізму та постіндустріалізму, конкурентоспроможність різних країн також виявляється різною.

Ретроспектива і перспектива соціально-економічного розвитку, на думку професора Р. Інглегарта, такі. Деякі племена мисливців та збирачів збереглися до сьогоднішнього дня, проте вони становлять менше однієї тисячної населення земної кулі. Витіснивши їх, аграрні суспільства домінували протягом багатьох віків, поки промислова революція не привела до появи принципово нової соціальної структури. Перехід до індустріального суспільства поки що далекий від завершення. Однак сьогодні на Землі майже не залишилося таких соціумів, що у крайньому разі, не вступили на шлях індустріалізації, і до кінця XXI ст. більша частина людства буде, швидше за все, жити в умовах переважно урбаністичного індустріального суспільства [1, 274].

Основна теза сучасної теорії модернізації полягає у тому, що індустріалізація пов’язана з конкретними соціально-політичними перетвореннями, які здійснюються повсюдно. Якщо між доіндустріальними суспільствами існували величезні відмінності, то на противагу такому стану існують всі підстави говорити про єдину модель «сучасного», або «індустріального», соціуму, до якого прийде будь-яке суспільство,

що стало на шлях індустріалізації. Економічний розвиток пов'язаний з комплексом змін, що охоплюють, крім індустріалізації, урбанізацію, масову освіту, професійну спеціалізацію, створення бюрократичних структур, розвиток комунікацій. Це у свою чергу породжує культурні, соціальні та політичні перетворення ще ширшого характеру [1, 264]. Звідси випливає, що перехід до постіндустріалізму, отже, до економіки знань, можливо реально здійснити лише через проходження повною мірою стадії індустріалізму.

Насамперед новизна, багатогранність, складність структури поняття суспільства знань та похідної від нього економіки знань обумовлюють різні їх визначення в сучасній зарубіжній та вітчизняній літературі. Вирішальне значення має те, якому конкретному критерію надається головна роль. На початку появи терміну «економіка, що базується на знаннях» (knowledge based economy), або «економіка знань» (knowledge economy), він означав сектор економіки, що орієнтувався на виробництві знань. Нині цей термін використовується більш широко: для визначення типу економіки, яка знайшла втілення у засобах, які відіграють вирішальну роль, а їх створення та використання стають джерелом зростання, основою, що визначає конкурентоспроможність компаній, регіонів та країн.

У дослідженнях постіндустріальної, знаннєвої, інституціонально-інформаційної економіки взагалі й інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу зокрема важливим є виокремлення в економічній діяльності людини такої її сфери як духовне виробництво, розкриття його суті, співвідношення його з матеріальним виробництвом. Вчені справедливо звертають увагу на той факт, що в філософії, соціології та деяких інших гуманітарних науках це поняття існує й активно використовується. Проте розгляд економічних закономірностей функціонування і розвитку духовного виробництва лише починається. Донині не було загальновизнаного визначення категорії «духовне виробництво»; не з'ясовані його складові, сфери, економічні зони, не розроблені показники і методики вимірювання створюваного у ньому продукту та ін.

На думку багатьох дослідників (А. Татаркін, Є. Пилипенко та ін.), сфера духовного виробництва – це сфера виробництва ідеальних (особистих) знань. Відповідно до неї належать такі галузі діяльності як наука і наукове обслуговування, культура і мистецтво, освіта, житлове і комунальне господарства, побутове обслуговування, пасажирський транспорт та ін. Вони або безпосередньо формують, або значною мірою впливають на формування особи, тобто світогляду, інтелекту, здоров'я, духовності людини, отже, беруть участь у виробництві ідеальних (особистих) знань [5, 16].

Важливе значення має з´ясування відмінностей між основними елементами процесу праці – предметами і засобами - у матеріальному і духовному виробництві, а найширше – грошовими, фінансовими, природними, трудовими і технічними ресурсами порівняно з інформацією та знаннями, тобто новітніми економічними ресурсами. Ці відмінності подано у табл. 1. Зазначимо, що питання про спільні й відмінні ознаки традиційних і новітніх економічних ресурсів ще недостатньо з'ясовані в літературі.

Таблиця 1. Основні відмінності інформації та знань порівняно з традиційними економічними ресурсами

Критерії розрізнення ресурсів	Матеріальне виробництво	Духовне виробництво
1. Доступність	Рідкісність (обмеженість). Невідтворювальність природних благ	Необмеженість (надлишок) знань, зростання їх обсягу в суспільстві
2. Споживна вартість	Зникнення в процесі задоволення людських потреб	Необмежене зростання, розвиток, посилення в процесі споживання
3. Мінова вартість	Залежність від кількості праці, необхідної для створення ресурсу за середньо суспільних умов виробництва	Неможливість визначити вартість в одиницях затрат робочого часу на виробництво знань, інформації
4. Вплив простору на купівлю-продаж і використання	Існування залежно від простору, неможливість купівлі-продажу і використання одних і тих самих ресурсів одночасно у різних місцях (відчужуваність)	Існування за межами залежності від простору, невідчужуваність, можливість багаторазового перепродажу здобутих знань та інформації
5. Вплив чинника часу на використання	Недостатня чутливість; поступове зниження до остаточної втрати вартості (засоби праці) і що разове повне включення вартості до витрат виробництва (предмети праці, робоча сила)	Висока чутливість; можливе повне знецінення за дуже короткий період часу (наприклад, поради на тоталізаторі, інформація про котування акцій тощо)
6. Структура витрат	Пропорційність витрат і залежність їх від обсягу випуску продукції	Значні відмінності між витратами початкового етапу виробництва і граничними
7. Вплив обсягу витрат на вартість ресурсу	Економічна відповідність між витратами і випуском продукції	Брак значної економічної відповідності між витратами раніше отриманих знань і обсягом нових

Глибинні зміни у новій економіці полягають у тому, що виробництво, розподіл та використання знань стають її основою, а інтелектуальний, людський капітал перетворюються у головний елемент активів. Відбувається зміна парадигм економічного розвитку, а звідси – і зміна наукової парадигми, зокрема відбувається підрив трудової теорії вартості та заміна її теорією вартості, що створюється знаннями (knowledge-value). На думку, Т. Сакайї, одного з основоположників останньої, «ми вступаємо у новий етап цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, що функціонують на основі обміну знаннями та їх взаємної оцінки» [3, 371].

Професор В. Кудров ставить знак рівності між поняттями постіндустріальна економіка, економіка послуг, нова економіка, економіка high-tech та IT. Проте, на думку вченого, головне полягає у тому, що просунута постіндустріальна економіка – це «економіка знань», інноваційна, основним змістом якої є не розширене відтворення

звичайних і часто давно відомих товарів і послуг, а випуск все більш нових продуктів, що цінніший, якісніші та різноманітніші порівняно з попередніми. Тому заводи і фабрики, підприємства й організації по створенню тих чи інших товарів та послуг зайняті насамперед пошуками все більш конкурентоспроможного та якісного [2, 85-86]. Водночас В. Кудров наголошує, що постіндустріальна економіка – це вже не просто «економіка знань». Адже знання – це основа будь-якої бізнес-діяльності і не лише економічної або виробничої. «Суть інноваційної економіки, - підкреслює учений, - не в знаннях взагалі, а у масштабному творчому пошуку, в постійному оновленні виробництва (продукції, виробничого апарату, кадрів, організації виробництва, ринків збуту і т.д.), тобто у знаннях та творчості, що орієнтована на інновації» [2, 86].

Професор В.Н. Черковець на основі узагальнення наукової літератури запропонував таке загальне визначення «нової економіки»: це сучасний новий етап індустріального розвитку економіки на базі великого індустріального виробництва, або «неоіндустріальна економіка», що комплексно характеризується широким використанням новітніх досягнень науки, техніки, технології, в тому числі «постіндустріального» характеру, організації та управління матеріальним виробництвом у його органічному взаємозв'язку з соціальною сферою і природним середовищем в умовах «змішаної» ринково-планової структури та із зростаючою соціальною орієнтацією економічної політики держави.

На відміну від переважної більшості інших учених, що ототожнюють поняття постіндустріальної та знаннєвої економіки, В. Черковець вважає: визначення «нової економіки» як «кібернетичної», «інформаційної», «комунікаційної», «інноваційної», «економіки знань» та інші можуть ввійти у своїх головних сутнісних моментах у її можливу інтегральну характеристику як окремі інгредієнти [6, 30]. Перевагу такого визначення «нової економіки» його автор вбачає у врахуванні різних підходів до її вивчення: соціально-філософського (формаційного, цивілізаційного, стадіального та ін.), техніко-технологічного, соціально-економічного, соціального, організаційно-управлінського, інституціонального та ін. [6, 30].

Відомий дослідник нової економіки К. Келлі вважає, що основні характеристики її з врахуванням процесів глобалізації такі:

- глобальний характер змін, що відбуваються;
- оперування невідчутними благами (ідеями, інформацією, взаємовідносинами);
- тісне переплетення і взаємодія окремих сегментів нової економіки.

Експерти Європейської комісії у доповіді (2003 р.) розробили таку класифікацію знань:

- наукові знання, що формуються в університетах, державних науково-дослідних інститутах; приватному кооперативному секторі досліджень та розробок;
- технічні (технологічні) знання, основними постачальниками яких є компанії підприємницького сектору, що проводять власні дослідження та розробки, інститути підприємницького сектору та державні наукові установи, університети, а також дослідницька активність у нових підприємницьких структурах, що виникають як при

створенні нового бізнесу так і побічного продукту дослідження, що проводяться в існуючих організаціях;

- інновації, що їх здійснюються компаніями підприємницького сектору та знову створеними підприємства;
- інтелектуальний капітал, що створюється в результаті діяльності університетів з підготовки спеціалістів та кадрів вищої кваліфікації, у процесі досліджень у державному й підприємницькому секторах, а також в інших спеціалізованих закладах вищої професійної освіти;
- кваліфікації (компетенції), що отримані в процесі навчання у вищих навчальних закладах, у кооперативному секторі, на професійних курсах або ті, що є результатом професійного досвіду робітників у всіх секторах економіки, включаючи дослідницький сектор;
- інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), що створені у корпоративному секторі й розповсюджуються в результаті їх застосування та діяльності мережевих структур.

Водночас експерти ОЕСР розробили систему індикаторів знаннєвої економіки:

- розмір інвестицій у сектор знань, включаючи вищу освіту і НДДКР, а також у розробку програмного забезпечення;
- наявність інформаційного та комунікаційного обладнання, програмного продукту і послуг;
- кількість зайнятих у сфері науки і високих технологій;
- частка високотехнологічного сектору економіки в продукції обробної промисловості та послугах; інноваційна активність.
- обсяг і структура венчурного капіталу, котрий ще зберігає роль основного джерела фінансування нових, високотехнологічних фірм;
- величина приватного капіталу у фінансуванні НДДКР;
- міжкраїнні потоки знань, а також міжнародне співробітництво в сфері науки та інновацій;
- стан кооперації між фірмами, науково-дослідними організаціями, університетами і т.д.

Економічна роль знань змінюється по мірі розвитку постіндустріального (інформаційного, знаннєвого) суспільства на етапі структурної перебудови галузей економіки виробництво послуг переважає над виробництвом товарів, частка сфери послуг у структурі суспільного виробництва в цілому значно зростає, становить у найрозвинутіших країнах 70-80 %. За цих умов знання (інформація) стають основною складовою наукомістких технологій, що обумовлюють посилення впливу їх один на одного.

В ході функціонування економіки знань процеси виробництва знань прискорюються, зростає роль наукового і освітнього секторів.

У подальшому знання у країнах, у яких сформувалося і функціонує економіка знань, стали головним джерелом стійкого економічного зростання. Вони становлять основу

економіки і нової якості економічного розвитку та водночас є базою забезпечення особистої та національної конкурентноспроможності.

У теперішній час відбувається активний процес формування наукових і міжнародних ринків знань, наростає суперництво за науково-технічне та інтелектуальне лідерство. При цьому головним джерелом конкурентних переваг великих компаній і країн стає інтелектуальний капітал. В основі його лежить високий рівень освіти, науково-промислового потенціалу, культурні традиції і т.д.

Обсяг світового ринку наукомісткої продукції становить 2,3 трлн дол. США. Обсяги світової торгівлі ліцензіями на об'єкти інтелектуальної власності щорічно збільшуються на 12 % і нині перевищують 500 млрд дол. Наприклад, США щорічно отримують від експорту наукомісткої продукції біля 700 млрд дол., Німеччина – 530 млрд дол., Японія – 400 млрд дол.

Ядро суспільства знань становить національно-інноваційна система, рівень розвитку якої визначає множинність важливих показників. Система їх, розроблена експертами ОЕСР, наведена вище.

Порівняльний аналіз української інноваційної системи з системами сучасних розвинутих країн свідчить про відносну відсталість нашої системи. Вона знаходиться лише на початковому етапі свого становлення. Цим же і обумовлена її низька конкурентоспроможність. Для прикладу: затрати на НДДКР у ВВП у розвинутих країнах ринкової економіки навіть у відносному вираженні, не говорячи вже про абсолютні розміри, у кілька разів перевищують відповідні показники України, Росії та інших пострадянських країн. Витрати на НДДКР великих зарубіжних корпорацій співставні з ВВП деяких країн.

Разом з тим параметри інноваційної системи постіндустріальних економік є тими важливими орієнтирами, у напрямі до досягнення яких повинна розвиватись українська економіка.

Література:

1. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999.

2. Кудров В. Инновационная экономика – веление времени / В. Кудров // Современная Европа. – 2009. - № 3. – С. 85-98.

3. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знаниями, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология

4. Сухарев О. О формуле эффективного развития России / О. Сухарев // экономист. – 2009. - № 7. – С. 22-27.

5. Татаркин А.И., Пилипенко Е.В. Тенденции становления «экономики знаний» / А.И. Татаркин, Е.В. Пилипенко // Экономическая наука современной России. – 2007. - № 1.

6. Черковец В. Инновационное воспроизводство как антикризисный ресурс / В. Черковец // Экономист. – 2009. – 3 6. – С. 30-34.